

Тема 6. СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ЕКОМЕРЕЖІ УКРАЇНИ

- Поняття про територіальну організацію природно-заповідного фонду.
- Функціональне зонування. Характеристика функціональних зон.
- Структурні елементи та складові екомережі та їх характеристика.
- Території та об'єкти ПЗФ, як елементи національної екомережі.
- Реалізація Загальнодержавної програми формування екологічної мережі: концепція, основні засади створення, критерії і принципи формування екомережі України.
- Зв'язок національної екомережі з Паневропейською екомережею.
- Території ПЗФ, що входять до складу основних широтних та меридіальних коридорів національної екомережі: Азово-Чорноморського, Степового, Галицько-Слобожанського, Поліського, Дніпровського, Дністровського, Карпатського та ін. Смарагдова смуга Європи, легені Європи та інші транскордонні ініціативи.

Основні поняття: територіальна організація ПЗФ, функціональне зонування, заповідна зона, буферна зона, зона антропогенних ландшафтів, зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації, господарська зона, система природоохоронних територій, ключові території, екологічні коридори (сполучні території), буферні території (буферні зони), відновлювальні території (відновлювальні зони), Паневропейська (Всеєвропейська) екологічна мережа.

Територіальна організація ПЗФ. Система територій та об'єктів природно-заповідного фонду формується з категоріальної та функціональної підсистем, а також із двох підсистем – природних територій та штучно створених об'єктів ПЗФ. У справі оптимізації взаємовідносин людини і природи природоохоронні території мають поліфункціональне значення, яке складається з:

- *ландшафтно-біоконсерваційного значення* (природно-заповідні території забезпечують збереження біотичного різноманіття на всіх його рівнях, а також типового та рідкісного ландшафтного різноманіття);
- *біоміграційне значення*;
- *біоінформаційне значення* (природно-заповідні території забезпечують збереження наукової інформації про еволюцію та поширення біорізноманіття);
- *екомодельне значення*;
- *соціальне значення* (туризм, рекреація, оздоровлення тощо);
- *культурно-освітнє значення*;
- *пізнавальне значення*.

Підсистема природних територій виконує такі функції:

- *екологічну* (кліматорегулюючу, ресурсозберігаючу, водорегулюючу, ґрунтозахисну, лісоохоронну, лісовідновлюючу тощо);
- *природно-соціальну* (рекреаційну, санітарно-оздоровчу, культурно-виховну);
- *науково-інформаційну* (еколого-освітню);
- *ресурсно-господарську*.

Підсистема штучно створених об'єктів природно-заповідного фонду забезпечує створення та збереження ботанічних і зоологічних колекцій, популяцій унікальних організмів; вивчення біорізноманіття у штучно створених умовах та розроблення наукових засад його збереження ex-situ¹ акліматизацію

¹ **ex-situ** - збереження ресурсів генофонду у штучно створених умовах.

та розмноження у спеціально створених умовах рідкісних і типових видів місцевої та світової флори й фауни; ведення природоохоронної, навчальної, освітньої, культурно-виховної, пізнавальної роботи тощо.

За системним підходом природно-заповідні території та їх сукупності розглядаються як окремі системи, які можуть поділятися за відповідними критеріями на менші територіальні одиниці або об'єднуватися у більші чи доповнюватися новими ландшафтними структурами. Розділення таких систем на елементи викликано потребою систематизації режимів збереження екосистем, а об'єднання – необхідністю підвищення репрезентативності природно-заповідних територій. Підвищення репрезентативності може здійснюватися за рахунок створення мережі відділень, філіалів, анклавів чи інших об'єктів близького функціонального призначення. Однак, щоб ефективно зберегти екосистеми природно-заповідних територій виникає необхідність розділення цих територій на окремі функціональні зони, ділянки чи їх комплекси з різними режимами збереження.

Функціональне зонування здійснюється з метою ефективної реалізації основних функцій природно-заповідних територій: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів; створення умов для організованого туризму, відпочинку й інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму збереження заповідних природних комплексів та об'єктів; проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розроблення наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища й ефективного використання природних ресурсів; проведення екологічної освітньо-виховної роботи, сприяння екологічно збалансованому соціально-економічному розвитку місцевості. Таким чином, *функціональне зонування – це розділення природно-заповідної території на певні ділянки (зони), що будуть мати різні режими збереження, відтворення та використання екосистем.*

Функціональне зонування здійснюється відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», вимог Севільської стратегії² та рекомендацій МСОП.

Відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» для природних заповідників проведення функціонального зонування не передбачається, але можуть бути виділені земельні ділянки для задоволення господарських потреб заповідника та його працівників у сінокосах, випасах, городах та паливі відповідно до встановлених нормативів. Вся територія природного заповідника виконує функцію заповідної зони, а для забезпечення необхідного режиму збереження природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання негативному впливу господарської діяльності на прилеглих до природних заповідників землях устанавлюються охоронні зони, розміри яких визначаються відповідно до їх цільового призначення на основі

² Севільська конференція ЮНЕСКО у 1995 році сформулила *Севільський стратегію* і прийняла Положення про біосферні резервати, у якому визначаються процеси формування мережі, номінації, затвердження та виключення резерватів, періодичного перегляду діяльності. Севільська стратегія стала основоположним документом у роботі програми «Людина та біосфера».

спеціальних обстежень ландшафтів та господарської діяльності.

Функціональне зонування біосферних заповідників установлює диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів. Тут виділяють такі зони:

- *заповідну зону*;
- *буферну зону*, яка включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях;
- *зону антропогенних ландшафтів*, яка включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності.

Величина, співвідношення та взаємне розташування функціональних зон базуються на науково-теоретичних положеннях про екологічний стан, динаміку, поширення, кількісний та якісний склад елементів екосистем, причому особлива увага надається їх раритетним компонентам. Величини площ функціональних зон визначаються залежно від необхідності збереження екосистем різного ступеня стабільності, який встановлюється за переважаючим у зоні типом ландшафту та рослинності і рівнем їх розвитку. Ступінь стабільності визначається за співвідношенням природних та антропогенних змін екосистем. Такі підходи можуть бути властиві і для інших поліфункціональних природно-заповідних територій.

Функціональне зонування національного парку є головною передумовою його розвитку, гарантією якісного збереження біорізноманіття та раціонального екологічно спрямованого природокористування.

На території національних природних парків встановлюється диференційований режим щодо охорони, відтворення та використання згідно функціонального зонування:

- *заповідна зона*;
- *зона регульованої рекреації*, у межах якої проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів та екологічних стежок;
- *зона стаціонарної рекреації* призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку; тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони і зони регульованої рекреації;
- у межах *господарської зони* проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська та інша діяльність здійснюється з додержанням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів біосферних заповідників.

Для регіональних ландшафтних парків, відповідно ЗУ «Про природно-

заповідний фонд України», може бути запроваджене функціональне зонування, яке передбачене для національних природних парків.

До *заповідної зони* включаються території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу. Тобто, заповідна зона створюється з метою довічного зберігання екосистем в абсолютно заповідному та регульовано заповідному режимах. Відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових досліджень. Абсолютно заповідний режим застосовується для екосистем, які не потребують втручання і можуть самостійно розвиватися в недоторканому стані. Регульований заповідний режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі відбуваються небажані негативні природні або антропогенні зміни, які призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Залежно від необхідності застосування зазначених вище видів заповідного режиму, на основі наукових обґрунтувань зона може поділятися на дві підзони – абсолютної заповідності та регульованої заповідності.

Оптимальною формою для збереження екосистем заповідної зони є компактна округла або овальна. Межі заповідної зони проводяться здебільшого за природними контурами екосистем (басейни верхів'їв рік, їх русла, вододіли, гірські хребти, береги водойм, лісові виділи тощо), рідше за штучно створеними контурами (квартальні просіки, лінії електропередач, трубопроводи, старі ґрунтові дороги тощо).

Заповідна зона біосферного заповідника може мати ділянки особливо цінних природних комплексів у межах інших зон. У разі виділення таких комплексів у межах зони антропогенних ландшафтів вони оточуються ділянками буферної зони. Заповідна зона національного природного парку, як правило оточується зоною регульованої рекреації, зрідка зоною стаціонарної рекреації.

Особливо цінні природні комплекси можуть бути представлені заказниками, пам'ятками природи та заповідними урочищами у відповідних зонах (господарській, регульованої та стаціонарної рекреації). У ландшафтному аспекті заповідна зона має охоплювати всі корінні і найбільш збережені природно-територіальні комплекси, а також рідкісні для України типи ландшафтів. Для збереження компактності зони до неї можуть бути долучені й інші частково змінені або похідні екосистеми на незначних площах, що мають наукове або еколого-стабілізуюче значення (ділянки відновлення екосистем, кормової бази для копитних тварин, невеликі сінокоси, ділянки відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, які історично сформувалися, видів рослин і тварин, які зникають тощо).

Величина площі заповідної зони від ступеня стабільності екосистем та рівня антропогенної змінності природних ландшафтів у відповідній фізико-географічній зоні. У разі неможливості віднесення біорізноманіття до основного ядра заповідної зони, їх місце зростання (мешкання) набувають статусу особливо цінних природних комплексів в інших зонах. Мінімальна

величина ділянки заповідної зони при крупномозаїчній структурі має бути більшою за 1000 га.

Заповідна зона природоохоронної території має становити:

- якщо створено у відносно екологічно стабільних регіонах та малопорушених природних територіях:
 - для біосферного заповідника не менше 50 % від всієї його площі або 75 % від площі природних територій;
 - для національного природного парку – більше третини від усієї його площі;
- якщо створено в екологічно малостабільних регіонах та середньопорушених природних територіях:
 - для біосферного заповідника не менше 40 % від усієї його площі;
 - для національного природного парку – більше 20 % від усієї його площі;
- якщо створено в екологічно нестабільних регіонах та на сильнопорушених природних територіях:
 - для біосферного заповідника не менше третини від усієї його площі або 25 % від площі його природних територій;
 - для національного природного парку – 15 % від усієї площі або 10 % від його природних територій.

У межах ботанічних садів та дендрологічних парків для забезпечення необхідного режиму охорони можуть бути виділені зони: *експозиційна* (її відвідування дозволяється у встановленому адміністрацією порядку); *наукова* (до її складу входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду та спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації); *заповідна* (відвідування у цій зоні заборонено, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень); *адміністративно-господарська*.

На території зоологічних парків виділяються: *експозиційна зона*, яка призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях; *наукова зона*, у межах якої проводиться науково-дослідна робота, а порядок відвідування встановлюється адміністрацією парку; *рекреаційна зона*, що призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку; *господарська зона*, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Формування мережі природоохоронних територій (екомережі). З позицій системного підходу *система природоохоронних територій* – це виділена з навколишнього середовища цілісна множина елементів, які об'єднані між собою сукупністю внутрішніх зв'язків і відносин. Елементами системи природно-заповідних територій є природоохоронні об'єкти різних категорій, де цілісність системи визначається спільністю завдань збереження й відновлення генофонду, біорізноманіття, еталонів природних екосистем тощо. Структурність системи природно-заповідних територій також визначають ієрархічність та багатоскладність, які характеризують будову системи та особливості її функціонування. Система природно-заповідних територій характеризується не тільки наявністю зв'язків і відносин між її елементами, а й

єдністю взаємозв'язків із екзогенним середовищем. Природно-заповідні території беруть участь у формуванні умов середовища, а також виконують різні захисні функції, що зумовлено їх положенням у просторі по відношенню до різних джерел впливу.

Формування системи природно-заповідних територій є одним із пріоритетних напрямків заповідної справи. Основна мета створення мережі природно-заповідних територій полягає не тільки у збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, а й у формуванні територіально єдиної системи, яка побудована відповідно до вимог забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів, яка забезпечувала б збереження як видів і їх популяцій, так і природних екосистем у цілому. До того ж мережа природно-заповідних територій повинна сприяти збалансованому та сталому використанню біологічних ресурсів у господарській діяльності.

Система природно-заповідних територій повинна відповідати ряду вимог:

- *поліфункціональність*;
- *розвиненість* – система повинна охоплювати усі території у відповідності з конкретними завданнями її створення, з урахуванням природних і соціально-економічних умов, може бути охарактеризована зайнятою площею або питомою вагою площі природно-заповідної території;
- *взаємопов'язаність* – система природно-заповідних територій пов'язана з системами вищих рівнів, у рамках якої вирішуються більш загальні природоохоронні завдання: ресурсозбереження, середоутворення, пізнавально-рекреаційні, наукові та інші;
- *повнота* – система повинна охоплювати цінні для науки і господарства природно-територіальні комплекси та відображати широтно-меридіональні, та висотно-поясні, закономірності поширення природних комплексів; повинна охопити максимальну кількість раритетних об'єктів регіону та репрезентативно характеризувати природу фізико-географічних і біогеографічних територіальних одиниць;
- *відкритість і простота* – система повинна мати можливість постійного доповнення об'єктами і новими категоріями або удосконалення без докорінної перебудови;
- *довговічність* – система є постійною по збереженню функцій протягом усього часу і не може бути розформована.

Таким чином, *система природно-заповідних територій* – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного природних територій різних рангів, яка забезпечує у межах регіону чи держави стабільне і довгострокове виконання природоохоронних завдань. **Екомережа** є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, поліпшення стану навколишнього середовища, забезпечення збалансованого сталого розвитку держави.

Правові основи створення екомережі в Україні закладена у ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», де визначено, що природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. Відносини, пов'язані з формуванням, збереженням та використанням екологічної мережі, регулюються Земельним, Водним, Лісовим кодексами, ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону культурної спадщини», «Про планування і забудову територій», міжнародним природоохоронним законодавством.

Формування, збереження і використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних принципів:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;
- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- запобігання втрат природних та квазіприродних³ територій, розширення площі території екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів ПЗФ, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;
- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробці пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;
- забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, всебічний розвиток міжнародного співробітництва у цій сфері;
- вдосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;
- системного врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Крім територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, які представляють найвищу концентрацію біорізноманіття та є важливими ключовими елементами, до екологічної мережі входять також інші природні території, які не зазнали істотних антропогенних перетворень. До структурних елементів екомережі відносяться ключові, сполучні, буферні та відновлювальні території та інші.

Ключовими територіями екологічної мережі є природні райони, які відрізняються один від одного за значенням, функціями та концентрацією

³ *Квазі ...* (від лат. *quasi* – немовби, нібито), приставка, що означає «несправжній», «майже», «близько». *Квазіприродними* можна вважати території (акваторії), що мають значне природне біорізноманіття, яке збереглося на трансформованих територіях, тобто збереглися у певній кількості видовий склад, продуктивність, біомаса тощо, властиві або природним частково порушеним, або антропогенно малопорушеним екосистемам; території, які мають значення як генетичні резервати, а також екосистеми, що вийшли з інтенсивного використання і відновлюються в напрямку природних.

біотичного різноманіття. Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів біотичного та ландшафтного різноманіття. Основу природного регіону, як елемента національної екомережі, здебільшого складають біосферні та природні заповідники, національні природні парки та інші природно-заповідні території площею не менше 5000 га.

За своїм значенням ключові території можна розділити на три групи:

- 1) території, що відрізняються різноманітністю або унікальністю біоти;
- 2) території на якій добре збереглися природні ландшафти, що мають континентальну, національну чи регіональну цінність;
- 3) території з перетвореними людиною ландшафти, але які мають значну історико-культурну цінність.

При визначенні ключових територій необхідною умовою є забезпечення репрезентативності, тобто кожна біогеографічна провінція повинна бути представлена в екомережі принаймні однією ключовою територією.

Критерії відбору ключових територій екомережі:

1) біоекологічні критерії:

- *природність* – екосистеми і біота території знаходяться в природному або майже природному (мало порушеному) стані;
- *видове різноманіття* – територія відрізняється високим рівнем багатства та розмаїття флори і фауни (вище середнього рівня для регіону в цілому);
- *ценотичне різноманіття* – територія відрізняється високим рівнем (вище середнього для регіону) багатства та різноманітності рослинний угруповань;
- *унікальність і рідкість біоти* – територія відрізняється високою концентрацією ендемічних, реліктових та рідкісних видів і рослинних угруповань;
- *репрезентативність* – біота території репрезентативна для відповідного біогеографічного регіону;

2) ландшафтні критерії:

- *природність* – ландшафти території зберегли свій вигляд у природному або близькому до цього стані;
- *унікальність* – на території наявні унікальні природні ландшафти;
- *ландшафтне різноманіття* – на території представлена значна кількість різних і контрастних видів ландшафтів або природних територіальних комплексів;
- *репрезентативність* – ландшафтна структура території типова для даного регіону;
- *культурне значення* – ландшафти території перетворені людиною, але мають значну історико-культурну цінність;

3) територіальні критерії:

- *достатність площі* – площа території достатня для визначення її біоекологічного, функціонального, ландшафтного, історико-культурного значення у масштабі регіону;
- *територіальна цілісність* – у межах ключової території, цінні у

біоекологічному або ландшафтному відношенні ділянки представлені суцільним масивом, або у такому масиві існують незначні за площею «вікна» антропогенно-трансформованих ділянок, або цінні ділянки розміщені неподалік одна від одної і просторово пов'язані у локальну мережу.

Екологічні коридори (сполучні території) з'єднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Екологічні коридори можуть бути безперервними або розділеними, лінійними або нелінійними. Природні або екологічні коридори - це «лінійно» витягнуті території або акваторії з природною або близькою до неї рослинністю, які з'єднують між собою осередки біорізноманіття (природно-заповідні або зарезервовані території). У разі неможливості створення в локальних умовах суцільного екологічного коридору, як паліатив (тимчасове рішення) можуть використовуватися перехідні зони, що перериваються.

Критерії відбору територій для екокоридорів:

- 1) *природності* – екокоридор повинен мати природні межі;
- 2) *ефективної довжини* – довжина екокоридору не повинна перевищувати відстань, на яку мігрують або розселяються особини популяції для збереження яких створена екомережа, або на території екокоридору повинні бути «острівці» на яких можуть тимчасово перебувати види для продовження міграції або розселення;
- 3) *ефективної ширини* – ширина екокоридору повинна дозволяти популяціям розселятися або мігрувати уздовж нього з необхідною ефективністю;
- 4) *екотопічний* – територія екокоридору за своїми едафічними умовам повинна бути подібною до ключових територій, які він об'єднує, або забезпечувати умови для тимчасового перебування (ночівлі, годування тощо) видів, які мігрують на великі відстані (наприклад, для птахів);
- 5) *територіального зв'язку* – територія екокоридору повинна бути суцільною, або мати розриви, проте їх довжина не повинна заважати міграції видів;
- 6) *біорізноманіття* – територія екокоридору повинна мати рослинний покрив, що добре зберігся та високий рівень біорізноманіття;
- 7) *созологічний* – екокоридор може включати ділянки на яких ростуть або існують рідкісні, ендемічні або реліктові види рослин і тварин, або рідкісні рослинні угруповання які, з будь яких причин, відсутні на ключових територіях екомережі.

Буферні території або *буферні зони* забезпечують захист ключових територій та екокоридорів від екзогенних впливів, виділяються для посилення збереження природоохоронної території, термінового збереження окремих компонентів екосистем, з метою управління ландшафтами, запобігання або послаблення антропогенного впливу. Буферні території є перехідними смугами між природними і територіями господарського використання. Основною функцією буферної території є забезпечення захисту територіальних елементів екомережі від негативного антропогенного впливу. Тому вони повинні мати площу, достатню для захисту елементів екомережі від дії зовнішніх негативних

факторів та оптимізації певних форм господарювання, з метою збереження існуючих і відновлення втрачених природних цінностей. При проектуванні конкретних локальної та регіональної екомережі критерії виділення буферних територій визначаються особливостями ключових територій та екокоридорів. Ширина буферних територій визначається в залежності від напрямку та ступеня впливу оточуючих сільськогосподарських угідь або промислових об'єктів на елементи екомережі, а також впливу останніх на сільськогосподарські угіддя.

Відновлювальні території або *відновлювальні зони* забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи з відновлення первинного природного рослинного покриву. Відновлювальні території створюються у складі екомережі з метою подальшого її розвитку та вдосконалення її функціонування. Це території, на яких необхідно і відновити природний рослинний покрив, і здійснити репатріацію видів рослин і тварин. Це потенційний резерв, за рахунок якого можливо збільшення в майбутньому площа ключових територій та екокоридорів. Тому основними критеріями відбору відновлювальних територій є збереження на них місць мешкання (існування) видів, навіть якщо природне біорізноманіття повністю знищено, і реальна можливість проведення ренатуралізаційних заходів.

Відповідно до ЗУ «Про екологічну мережу України» структурними елементами екомережі є:

- території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;
- землі лісового фонду;
- полежахисні лісосмуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду;
- землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами;
- землі рекреаційного призначення;
- інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки), в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність;
- земельні ділянки, на яких виростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги;
- території, які є місцями мешкання (зростання) видів, занесених до Червоної книги;
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання (пасовища, луки, сіножаті тощо);
- радіоактивно забруднені землі, які не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з особливим статусом.

Формування екологічної мережі передбачає зміни у структурі земельного фонду України шляхом відчуження частини земель до категорій, що підлягають особливій охороні для забезпечення цілісності екологічної мережі на підставі наукового обґрунтування та економічної доцільності.

Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі передбачено здійснення наступних заходів:

- збільшення площі національної екологічної мережі шляхом створення та збільшення площі об'єктів і територій ПЗФ; збереження природних ландшафтів на ділянках, що мають історико-культурну цінність; формування транскордонних природоохоронних територій міжнародного значення; екологічно доцільного збільшення площі лісів та інше;
- відновлення природного стану елементів екологічної мережі шляхом захисту місць мешкання тварин під час міграції та зимівлі та створення системи їх охорони; розширення мережі водних об'єктів для міграції риб; створення умов для відтворення видів рослин, тварин і фітоценозів у природних зонах; забезпечення охорони водно-болотних угідь міжнародного та загальнодержавного значення; здійснення заходів щодо запобігання негативного впливу на природні комплекси елементів національної екологічної мережі та інше;
- формування єдиної територіальної структури національної екологічної мережі;
- організація спільних транскордонних елементів національної і Паневропейської екологічної мережі.

Проектування екологічної мережі здійснюється шляхом розробки Генеральної схеми екологічної мережі України, регіональних схем адміністративних областей, а також місцевих схем екологічної мережі адміністративних районів. У разі необхідності можлива розробка схем екологічної мережі басейнів річок, окремих природно-територіальних комплексів та інших територій.

Під час проектування елементів і схем екологічної мережі недостатньо провести лише інвентаризацію та картографування існуючих і потенційних складових. Необхідно також визначити умови їх управління та інтегрувати у комплексне управління територіями. Однією з основних завдань планування національної, регіональних та місцевих схем екомережі є забезпечення умов щодо безконфліктного функціонування природи та суспільства. Тому кількісні параметри екомережі не можуть бути однаковими в різних районах та залежать від цілого комплексу природних і соціально-економічних чинників. Тому значення екомережі зростає зі ступенем господарського освоєння території. Функціональна та планувальна структура екомережі ще більшою мірою залежить від конкретних умов і визначається природною цінністю місцевості, потребою в рекреаційних територіях та іншими природними і соціально-економічними факторами.

Режим охорони та використання території екологічної мережі встановлюється на основі науково обґрунтованих вимог, спрямованих на запобігання погіршення стану природних комплексів та забезпечення їх збереження. Режим територій та об'єктів екомережі визначається національним законодавством та відповідними міжнародними правовими документами.

Паневропейська (Всеєвропейська) екологічна мережа. Ідею створення Паневропейської екологічної мережі (European Ecological Network або

EECONET) як системи взаємно поєднаних, цінних з екологічної точки зору природних територій, було запропоновано групою голландських дослідників у 1993 р. на Міжнародній конференції «Охорона природної спадщини Європи через створення Європейської екологічної мережі». Вона органічно інтегрується в ідею сталого розвитку та є одним з потужних інструментів її втілення.

Передумовою для виникнення ідеї Паневропейської екологічної мережі можна вважати певну зміну поглядів щодо стратегії та тактики охорони природи, переоцінку значення та функціональної ролі заповідних територій. Серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що заповідні об'єкти та ділянки з різним природоохоронним статусом та режимом мають, передусім, не лише функцію збереження та розселення рідкісних та зникаючих, науково- або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Згідно з більшістю існуючих поглядів, головною метою створення екомережі можна вважати загальне покращання стану довкілля, а також умов життя людини, забезпечення сталості існування біосфери через усунення антропогенної фрагментації біогеоценотичного покриву, що склалася у процесі історичного розвитку суспільства, створення його неперервності та функціональної цілісності та посилення, за рахунок цього, здатності до самовідновлення.

Як відомо, Природа, екосистеми і ландшафти не визнають адміністративних та політичних кордонів. Тому, якщо говорити про питання проектування екомережі, то екосистемний підхід є найбільш науково обґрунтованим. При цьому, один елемент екомережі (ключова територія чи екокоридор) може мати межі у декількох адміністративних районах, областях чи навіть країнах. У той же час, якщо перейти від питань наукового обґрунтування екомережі та її проектування до питань управління і моніторингу, то стає зрозумілим, що вирішення останніх є можливим лише у прив'язці до певних адміністративних одиниць. Формування та забезпечення умов стабільного функціонування екомережі також передбачає взаємоузгоджену участь усіх зацікавлених сторін – управлінців, землекористувачів, землевласників та землевпорядників, науковців, підприємців, місцевих жителів тощо. Таким чином, екомережа може забезпечити потужне підґрунтя для сталого (збалансованого) розвитку країн та регіонів.

Україна як європейська держава – сторона багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій та угод також бере активну участь у формуванні Паневропейської екомережі, поряд з визначенням водно-болотних угідь міжнародного значення (International Wetlands), у рамках Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як місця

існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971 р.); території спеціального інтересу збереження (Areas of Special Conservation Interest) Смарагдової мережі Європи, на виконання Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979); біосферних резерватів Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО у відповідності до положень Севільської стратегії розвитку біосферних резерватів (1995 р.) тощо. Україна, як і всі інші учасники процесу має зобов'язання інтегрувати національну екомережу до Панєвропейської, включаючи питання як проектування і формування, так і управління екомережею.

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів:

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження та відновлення біорізноманіття;
- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
- модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
- ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій з соціально-економічним розвитком.

Всеєвропейська екологічна мережа є інтегральним поняттям. Під ресурсами її формування треба розуміти, насамперед природоохоронні території, які охороняються й управляються на основі європейського екологічного права.

У відповідності до Панєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, базовими елементами Панєвропейської екомережі є: природні осередки (ядра) для збереження різних типів екосистем і середовищ існування (екотопів), видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення; екологічні коридори (перехідні зони) для забезпечення зв'язків між природними осередками; райони відновлення порушених екосистем; буферні зони для захисту природних осередків від шкідливого зовнішнього впливу. Причому до природних осередків Панєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних (світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними.

Мережа природних середовищ існування, як тип екосистем Панєвропейської екологічної мережі, охороняється відповідно до Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). Головна мета Бернської конвенції полягає в охороні дикої флори та фауни в їх природних середовищах існування, зокрема тих видів і середовищ існування, збереження яких потребує співробітництва чи сприяння декількох держав. Особлива увага приділяється зникаючим та вразливим видам, у тому числі мігруючим видам. Найважливішим моментом для розвитку природно-заповідної справи є утворення в рамках Бернської конвенції

Смарагдової мережі Європи, окремими елементами якої визначено 80 типів рідкісних і зникаючих екотопів. Окрім цього, у межах Смарагдової мережі в Європі розпочалося формування мережі природоохоронних об'єктів «NATURA 2000».

Мережа «NATURA 2000» (1992 р.) є ключовим елементом у політиці територіальної охорони природи Європейського Союзу, яка запроваджується кожною країною-членом Європейського Союзу, яка робить внесок в її створення залежно від розмірів і характеру природоохоронних територій. З цією метою кожна з них визначає спеціальні природоохоронні території – елементи ландшафтів з лінійною та неперервною структурою, які є суттєво важливими, зокрема для міграції, розселення або генетичного обміну диких біотичних видів. Ця мережа природоохоронних територій не має штучних адміністративних меж, а формується на біогеографічних одиницях, тому може виходити за межі країн Європейського Союзу.

Смарагдова мережа (1989 р.) спрямована на територіальний захист шляхом створення спеціальної мережі з охоронних і неохоронних об'єктів юрисдикції Бернської конвенції. Території цієї мережі повинні представляти особливий інтерес для екології видів, які знаходяться під загрозою зникнення, ендеміків, а також включати типи природних середовищ існування видів, котрі потребують конкретних заходів збереження. Смарагдова мережа є частиною Паневропейської екологічної мережі і аналогом мережі природоохоронних територій «NATURA 2000», але займає ширший географічний простір, включаючи країни Центральної та Східної Європи.

Прийняття конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.) стало початком розбудови Рамсарської мережі. Водно-болотні угіддя як тип екосистем Паневропейської екологічної мережі відіграють надзвичайно важливу екологічну роль у біосфері як регулятори водного режиму, які підтримують існування характерної флори та фауни, особливо водоплавних птахів, природні ресурси великого економічного, культурного, наукового і рекреаційного значення. Роль водно-болотних угідь полягає не тільки у збереженні унікального біорізноманіття, а й у кліматорегулюючих та водоочисних процесах, у формуванні та регуляції стоку річок, а також мають важливе господарське значення, зокрема, як місця відтворення запасів цінних видів риб та мисливських птахів і звірів.

Метою *мережі біосферних резерватів*, як типу Паневропейської екологічної мережі, є здійснення конкретних стратегій, що поєднують охорону культурної і природної спадщини зі стабільним екологічним, економічним і соціальним розвитком. Особливістю її є збереження типової природи, яка збалансовано використовується.

Відповідно до Севільської стратегії, біосферні резервати формують розповсюджену по всьому світу мережу, яка почала формуватися з 1971 року й уособлює механізм для збереження біорізноманіття і збалансованого використання його компонентів.

Мережа біогенетичних резерватів, як тип Паневропейської екологічної мережі був запроваджений у 1976 році за рішенням Комітету міністрів Ради Європи для збереження у найбільш різноманітних і типових природних умовах популяцій рідкісних, унікальних, зникаючих і тих, що перебувають під загрозою зникнення біотичних видів, для захисту яких повинні створюватися правовим шляхом природоохоронні території спеціального призначення. Мережа біогенетичних резерватів є предметом міжнародного співробітництва країн-членів Ради Європи в аспекті збереження та вивчення цінної біотичної спадщини, що сприяє організації мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Її формування має дві мети: 1) сприяти забезпеченню біотичної рівноваги і збереженню значущих для Європи видів біорізноманіття; 2) сприяти проведенню досліджень щодо функціонування та розвитку природних екосистем.

Мережа біотопів «CORINE», як тип екосистем Паневропейської екологічної мережі має переважно наукове значення. Її формування здійснюється на основі класифікації екосистем (біотопів), що використовується в Західній Європі.

Мережа охоронних ландшафтів. Напівприродні ландшафти з визначними культурними, архітектурними, археологічними й іншими гуманними цінностями є невід'ємною частиною Паневропейської екологічної мережі, що охороняються відповідно до Європейської ландшафтної конвенції (Флоренція, 2000 р.). Мережа цих об'єктів є найбільш розгалуженою, оскільки до її складу входять території, на яких забезпечується екологічно збалансоване ведення господарства, природокористування та природовідтворення.

Контрольні питання:

1. У чому полягає поліфункціональне значення природоохоронних територій?
2. У чому полягає сутність функціонального зонування природоохоронних територій.
3. У чому полягають схожість та відмінності у функціональному зонуванні природоохоронних територій різних категорій?
4. Надайте стислу характеристику функціональних зон природоохоронних територій.
5. Надайте визначення екомережі.
6. Які структурні елементи екомережі виділяють?
7. У чому полягають особливості критеріїв відбору певних структурних елементів екомережі?
8. Які території є складовими елементами екомережі згідно чинного законодавства?
9. Які категорії земель складають основу національної екологічної мережі України?
10. Які категорії земель складають основу регіональних екологічних мереж України?
11. У чому полягає мета та завдання Паневропейської екологічної мережі?